

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

В статті висвітлюються сучасні концептуальні підходи розуміння змісту поняття «конституційний процес», формулюється авторське визначення «конституційного процесу». Аналізуються основні напрями, рівні використання та застосування юридико-процесуальних технологій конституційного процесу в правоустановчій, нормотворчій, правореалізаційній, в тому числі, правозастосовчій (у широкому сенсі) діяльності. Конституційний процес обґрунтовується автором як одна з ефективних юридичних технологій реалізації системної конституційної реформи.

В статье освещаются современные концептуальные подходы понимания содержания понятия «конституционный процесс», формулируется авторское определение «конституционного процесса». Анализируются основные направления, уровни использования и применения юридико-процессуальных технологий конституционного процесса в правоучредительной, нормотворческой, правореализационной, в том числе, правоприменительной (в широком смысле) деятельности. Конституционный процесс обосновывается автором как одна из эффективных юридических технологий реализации системной конституционной реформы.

The article highlights current conceptual approaches to understanding the meaning of the concept of «constitutional process,» stated the author's definition of «constitutional process». Analyzes the major trends and levels of use and application of legal and procedural constitutional process technologies in law-founding, normative, law-realizing, including law enforcement (in the broadest sense) activity. The constitutional process is justified by the author as one of the effective implementation of legal technology system of constitutional reform.

Постановка проблеми. Утвердження і забезпечення конституційних принципів поділу влади, місцевого самоврядування, верховенства права вимагало закладення концептуальної основи процесуально-правового забезпечення, параметром якого виступають загальновизнані людські цінності. Проблема процесуально-правового забезпечення існуючих конституційних відносин є невід'ємною складовою правового блоку механізму реалізації Конституції України, соціально-правового забезпечення конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. У цьому зв'язку актуальним є питання забезпечення діалектичного і нерозривного зв'язку між матеріальними і процесуальними нормами конституційного права, проекція такого зв'язку в конституційному законодавстві. Останнє потребує системного і уніфікованого підходів щодо оптимізації та удосконалення в частині регламентації процедурно-процесуальних відносин, які виникають в ході

реалізації матеріальних норм конституційного законодавства. Одним з підходів комплексного вирішення питання удосконалення конституційного процесуального законодавства є застосування технологій конституційного процесу та відповідне їх науково-доктринальне обґрунтування.

Ступінь наукової розробки теми. Слід відзначити наукові праці, присвячені аналізу правової природи конституційного процесу та інших галузевих процесів, зокрема роботи А.В. Ахматова, В.В. Бородіна, І.Л. Бородіна, М.В. Вітрука, Л.С. Жакаєвої, Ф.З. Касумова, С.А. Савченко, О.В. Кузьменко, В.Й. Лучина, О.Г. Лук'янової, М.В. Максютіна, Ж.І. Овсепян, В.Г. Перепелюка, Т.М. Пряхіної, М.С. Салікова, В.Д. Сорокіна, В.С. Стефанюка. Зазначені автори використовують комплексний підхід при висвітленні загальнотеоретичних або галузевих аспектів юридичного процесу. Онтологічним, гносеологічним, праксеологічним аспектам проблематики конституційного процесу в Україні присвячено праці українських вчених, зокрема М.О. Баймуратова, В.Р. Барського, Д.М. Белова, Ю.М. Бисаги, Л.В. Бориславського, В.О. Гергелійника, І.С. Куненко, С.Л. Лисенкова, В.В. Медведчука, В.П. Паліюка, Ю.С. Педька, В.Ф. Погорілка, О.Ю. Ревер, О.В. Совгирі, В.Л. Федоренка, В.І. Чечерського, Н.В. Янюк. В основу структурно-функціонального аналізу конституційного процесу покладені результати вивчення автором праць О.В. Батанова, Н.В. Ганжи, О.О. Гурина, П.Б. Євграфова, О.П. Євсеева, А.А. Єзерова, В.С. Журавського, В.М. Кампа, О.Б. Ковальчук, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, М.І. Корнієнка, В.Г. Князева, Л.Т. Кривенко, О.Є. Кутафіна, О.О. Майданник, Р.М. Максакової, В.Ф. Мелашенка, О.Г. Мурашина, В.Ф. Опришка, М.П. Орзіха, Б.М. Свірського, А.О. Селіванова, О.В. Скрипнюка, В.Є. Скоморохи, І.Д. Сліденка, В.І. Співака, М.І. Ставнійчук, М.В. Тесленко, Є.А. Тихонової, Т.О. Тополянської, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, О.Ф. Фрицького, Т.О. Цимбалістого, В.М. Шаповала, С.В. Шевчука, Ю.С. Шемшученка, Л.П. Юзькова, О.І. Ющика та інших. Автори в роботах приділяють увагу окремим видам-складовим конституційного процесу. Отже, констатуючи підвищення інтересу до проблематики конституційного процесу, його окремих складових-блоків, питання застосування комплексного і уніфікованого підходу, з метою узагальнення накопичених науково-доктринальних положень у зазначеній галузі, та постановки проблеми про доктрину конституційного процесу залишається малодослідженим і, по суті, не вирішеним.

Метою статті є обґрунтування конституційного процесу як системного комплексу галузевих юридичних технологій, висвітлення їх потенціалу при застосуванні в правоустановчій, нормотворчій, правореалізаційній, в тому числі, правозастосовчій (в широкому сенсі) діяльності.

Викладення основного матеріалу. **1. Концептуальний рівень розуміння та застосування технологій конституційного процесу.**

Термін «конституційний процес» (далі – КП) у сучасній юридичній літературі використовується для визначення різних за своєю юридико-лінгвістичною природою та змістовним наповненням соціальних, в тому числі, правових явищ. До розуміння зазначеного поняття існує низка онтологічних і аксіологічних підходів:

- інституціонально-правовий підхід. Деякі автори під КП розуміють процес державотворення і правотворення в Україні; еволюцію і розвиток конституційних інститутів, зокрема конституційного ладу (державного ладу та суспільного ладу), організації та функціонування державної влади, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, місцевого самоврядування, правосуддя та ін. (В.В. Медведчук [1]).

- Історичний підхід. В юридичній літературі достатньо часто можна зустріти термін «конституційний процес», який використовується в контексті висвітлення історії конституційного розвитку України. Зокрема, деякі автори вважають, що КП акумулює історичні аспекти розвитку конституції як матерії (О.М. Мироненко [2], Л.Р. Наливайко [3, с. 8-9.], М. В. Томенко [4], Л.П. Юзьков [5]).

- Традиційний підхід (нормативістський). Дефініцію КП використовують для визначення конституційного судового процесу (М.В. Вітрук [6], І.С. Назарова [7], Ж.І. Овсепян [8], М.С. Саліков [9] та інші автори).

- Модерністський підхід. Під КП розуміють, по суті, конституційну діяльність або законодавчий конституційний процес (В.В. Бородин [10], І.С. Куненко [11], О.І. Ющик [12]).

- Класичний підхід (позитивістський). Поняття КП інтерпретується в якості конституційно-процесуальної форми (В.Р. Барський [13], О.В. Зайчук [14, с. 63.]) або визначається як сукупність конституційно-процесуальних норм, які регулюють конституційно-процесуальні відносини (Ю.М. Бисага, О.Г. Возун, В.В. Гомонай, С.Л. Лисенков, В.П. Паліюк, Д.М. Руденко, М.Д. Савенко, О.В. Совгиря, В.І. Чечерський) [15], або інтерпретується як підгалузь конституційного права, представленого виборчим, парламентським, законодавчим, муніципальним процесами, процесом конституційної юстиції, і, власне, КП у його вузькому значенні (порядок внесення змін до Конституції України) (В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко) [16, с. 258].

Слід відзначити, що в сучасній конституційній науці формується школа *неопозитивізму*, концептуальною та методологічною основами якої є комплексний і системний підходи до соціальної сутності, змісту та форми КП, яка кореспондується зазначеними вище підходами, але домінуючим виступає класичний (позитивістський) підхід. Тенденція застосування цього підходу спостерігається в пострадянській конституційній доктрині. Наприклад, дослідниця теоретико-правових питань конституційного процесу Республіки Казахстан Л.С. Жакаєва запропонувала системне наукове обґрунтування КП як галузевого різновиду юридичного процесу в широкому розумінні останнього [17].

С.А. Савченко при обґрунтуванні КП в системі процесуального права Росії виокремлює КП як частину юридичного процесу в Росії та визначає його діяльність як діяльність компетентних органів держави та інших суб'єктів конституційного права, спрямовану на реалізацію матеріально-правових норм галузі [18].

Наведені прогресивні, на наш погляд, науково-доктринальні позиції російських авторів є методологічною основою та імпульсом подальшого розвитку теорії КП з точки зору концептуальних підходів до аналізу його гносеологічних, онтологічних, антропологічних і аксіологічних аспектів. Незаперечним доказом цього є існуючі наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячених науковому обґрунтуванню вже окремих інститутів (різновидів) КП, зокрема парламентського процесу, в тому числі законодавчого, контрольного процесів, муніципального нормотворчого процесу, муніципального установчого процесу [19].

На основі системного аналізу таких досліджень, а також філософських, історико-правових і політико-правових вчень, ідей, теорій і концепцій пропонуємо авторське визначення поняття КП, що об'єднує його динамічні та статутарні аспекти.

За своєю суттю, КП є модусом юридичного процесу; це системна сукупність юридико-процесуальних технологій, соціально-юридичних механізмів створення та реалізації Конституції України та закріплених нею демократичних принципів суб'єктами конституційного права. Під реалізацією Конституції України розуміється дотримання, виконання, застосування, тлумачення Конституції України. Під *юридико-процесуальними технологіями КП* автор розуміє модернізоване системне застосування процесуального методу правового регулювання – правових засобів встановлення процесуальної правосуб'єктності та умов її реалізації, зокрема: 1) процесуальних принципів; 2) процесуальних дефініцій; 3) процесуальних прав і обов'язків; 4) процесуальної відповідальності; 5) процесуальних стадій і етапів; 6) процесуальних строків; 7) юридичної чинності процесуальних документів.

За змістом КП – це система елементів (складових), властивостей, процесуальних форм і процедур, опосередкованих видами конституційного процесу, зокрема правореалізаційним (в суб'єктивному значенні) процесом; виборчим; референдумним процесом; парламентським; президентським; урядовим; судовим, в тому числі, конституційним юрисдикційним процесом; муніципальним процесом, регіональним (в тому числі, автономним) процесом; а також конституційним установчим (статутарним) процесом.

За формою КП – це система конституційно-процесуальних форм і конституційних процедур реалізації конституційної правосуб'єктності, регламентованих конституційним процесуальним законодавством.

Застосування сформульованого нами методологічного підходу відкриває нові перспективи та прогнози процесуалізації змісту та обсягу правового забезпечення конституційно-правових відносин, зокрема

конкретизації механізму реалізації конституційних прав і свобод, обов'язків людини і громадянина. Отже, одним з правових факторів такої конкретизації виступає застосування в правореалізаційній діяльності (в широкому сенсі) системного інструментарію юридико-процесуальних технологій КП – *конституційно-процесуальних технологій*.

Семантичний аспект розглядуваних технологій включає їх лексичне значення та науково-доктринальне розуміння, а також використання цього терміну-поняття в правовій галузі знань. Під «технологією» розуміється: 1) сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь; навчальний предмет що викладає ці знання, відомості. 2) сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, інформації, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій, надання послуг тощо [20, с. 1448]. В контексті правового виміру «технологій» вбачається необхідною їх адаптація до категоріально-понятійного ряду КП. Це зумовлено спостереженнями явного спектра їх прикладного застосування в соціально-юридичній площині, а також прогнозами і перспективами розвитку так званого технологічного підходу як методу конкретизації, деталізації і, врешті-решт, удосконалення механізмів реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків особи, основ конституційного ладу й інших не менш важливих конституційних норм.

Зростання інтересу до використання *технологічного* інструментарію як методології КП пов'язано з різними чинниками, ключовим з яких, на наше глибоке переконання, є удосконалення законодавчої діяльності, яка має системоутворюючий і стабілізуючий вплив щодо інших видів правової діяльності. У цьому зв'язку привертає увагу робота російського дослідника С. В. Бахвалова «Законодавча технологія (деякі проблеми теорії і методології)» [21], в якій автор надає науково-доктринальне обґрунтування законодавчої технології в системному зв'язку з родовим поняттям – юридичними технологіями, тобто розглядає в аспекті їх різновиду. В своїй роботі С. В. Бахвалов пропонує визначення поняття законодавчої технології як складної, здійснюваної в конкретно-історичних умовах і в установленому порядку (процедурах, режимах і т. п.) законотворчої діяльності компетентного суб'єкта по формуванню стійкої системи законодавства за допомогою науково обґрунтованого комплексу правотворчих дій, принципів, засобів, прийомів і правил, відповідно до прийнятих планів і наявних прогнозів [22]. В результаті аналізу цих і інших положень роботи зазначеного автора можна відзначити існуючу тенденцію концептуалізації проблеми розвитку законодавства, як стійкої системи, в аспекті застосування комплексного соціально-юридичного інструментарію, однією з складових якого є процесуальне правове забезпечення – застосування процесуально-правових засобів і методів стабілізації і узгодженої, скоординованої динаміки законотворчого процесу. Концепція законодавчих технологій, завдяки яким забезпечується створення, інституціоналізація та розвиток статутарної основи КП (в цьому

контексті – конституційного процесуального права), має особливе значення в обґрунтуванні методології КП на прикладному рівні.

В Україні дослідження проблеми законодавчих технологій характеризується різними напрямками, науково-доктринальними позиціями і підходами. Окремі аспекти проблеми законодавчих технологій аналізують автори О. В. Богачова, Н. В. Ганжа, Л. М. Горбунова, Л. В. Гульченко, В. С. Ковальський, І. П. Козінцев, О. Л. Копиленко, Б. В. Малишев, О. В. Москалюк, Н. О. Омельченко, В. І. Риндюк, М. О. Теплюк, Т. О. Тополянська, М. О. Теплюк, Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. Аналіз теоретичних і концептуально-правових положень, висновків і рекомендацій доктринального і прикладного значення, викладених в розглянутих нами працях [23] призводить до висновків про домінування в семантичному змісті технологій у праві, власне, їх міжгалузевого *алгоритмічного* елемента, науковий аналіз якого є актуальним і необхідним, оскільки має застосовуватися при прийнятті і реалізації ефективних правових рішень суб'єктами права. Під міжгалузевим алгоритмічним елементом автор розуміє комплекс заходів (дій, етапів), пов'язаних з аналізом, прогнозуванням, проектуванням (в т. ч. оцінкою правового ресурсу), виконанням, моніторингом і контролем, які є вкрай необхідними і важливими складовими при визначенні оптимальності та ефективності правових рішень як публічного, так і приватного соціального значення. Яскравим прикладом застосування такого алгоритму є галузь знань управління проектами (Project Management) [24]. Аналізуючи фахову літературу приходимо до висновку про наявні міжгалузеві зв'язки і потенційні можливості системного застосування правового та управлінського знання в сфері нормопроектного процесу в цілому та законодавчого зокрема. У цьому зв'язку необхідним є системне застосування інструментарію юридичної техніки, в т. ч. законодавчої техніки, як однієї з ключових складових юридичних (законодавчих) технологій.

Виходячи з викладеного вище, законодавчий процес і законодавчі технології виконують правосистемоутворюючу функцію щодо формування цілісної, уніфікованої статутарної основи КП. Конституційно-процесуальні технології доцільно визначати як системний, міжгалузевий, комплексний правовий інструментарій, що включає знання конституційно-процесуального напрямку; передбачені конституційно-процесуальною формою алгоритми (послідовність здійснення дій суб'єктів у процесі реалізації матеріальних норм конституційного права), сукупність способів і засобів реалізації конституційної правосуб'єктності.

Як конституційно-процесуальні технології слід характеризувати, про що зазначалося вище, процесуальні принципи; процесуальні дефініції; процесуальну правосуб'єктність (процесуальні права і обов'язки); процесуальну відповідальність; процесуальні стадії і етапи; процесуальні строки; юридичну чинність процесуальних документів. Аксіологічний аспект їх застосування (роз'яснення, аналіз, прогнозування, встановлення

доцільності та оптимальності, регламентація, систематизація) вбачаємо в створенні сприятливих соціально-правових умов реалізації та захисту індивідуальних і колективних конституційних прав і свобод, обов'язків людини і громадянина, передбачених правореалізаційним процесом, а в загальногалузевому розумінні – правових умов реалізації конституційної правосуб'єктності, передбачених конституційно-процесуальною формою.

Концептуальну правову основу конституційно-процесуальних технологій складають три основних блоки *процесуальних принципів* – базисні (загальні), функціонально-галузеві та інституційно-спеціалізовані. До першого блоку принципів належать загальновизнані норми, ціннісні критерії розвитку взаємин людини і держави, відображені в Конституції України та закріплені міжнародно-правовими стандартами, зокрема, гуманність, демократизм, верховенство права, конституційність, законність, наукова обґрунтованість, гласність, реальність, достатня регламентованість, правова рівність, доступність. Другий блок принципів складають загальні «принципи процесуального права» [25]. Наприклад, ними визначаються «об'єктивність, професіоналізм, істинність результатів, процесуальна економія» [26, с. 150], також слід віднести процесуальну оптимальність, розумність строків. Третій блок – інституційно-спеціалізовані принципи, наприклад, принципи референдумного процесу, принципи виборчого процесу, принципи законодавчого процесу, принципи бюджетного процесу, принципи процесу урядування, закріплені конституційним процесуальним законодавством. Зміст і обсяг принципів процесів корелюється змістом відповідних міжнародно-правових стандартів.

Процесуальні дефініції – це одна з технологій, представлена і продукована методологічним інструментарієм юридичної техніки, головним чином створює і забезпечує термінологічну основу, системність і уніфікованість змісту конституційного процесуального законодавства; є особливо цінною в правозастосовчому та правотлумачному процесі. До процесуальних дефініцій на прикладі виборчого процесу слід віднести визначення понять «виборчий процес», «стадії виборчого процесу», «етапи виборчого процесу», «строки виборчого процесу», «суб'єкти виборчого процесу», «учасники виборів», «виборець», «виборче процесуальне законодавство», «виборча процесуальна правосуб'єктність», «процесуальна відповідальність у виборчому процесі», «документація у виборчому процесі», «виборчий бюлетень», «протокол виборчої комісії» та ін. Останнім часом спостерігається тенденція ігнорування законодавцем термінологічної визначеності базових понять, які використовуються в нормативно-правових актах конституційного процесуального законодавства в окремих блоках (наприклад, преамбулах, статтях, главах, розділах). Такий підхід ускладнює правозастосування; призводить до зростання випадків недотримання конституційних процедур і, тим самим, до зниження їх соціальної значущості.

Процесуальні умови – це умови-фактори (наприклад, передбачена процесуальна правосуб'єктність, доступ до необхідної інформації) і умови-вимоги (наприклад, дотримання суб'єктами та учасниками процесу послідовності дій – етапів, процесуальних строків). Однією з важливих умов-факторів є встановлений *конституційно-процесуальний режим*, під яким автор розуміє встановлений нормами конституційного процесуального законодавства процедурно-процесуальний порядок функціонування конституційних процесуальних відносин, реалізації та захисту конституційних прав, свобод і обов'язків, здійснення повноважень учасниками цих відносин. В ході аналізу проблеми забезпечення конституційно-правового режиму виникає питання його системності і структурованості. У цьому зв'язку концептуально значущими є доктринальні положення щодо різних видів-складових процесуального режиму. Так, наприклад, російським дослідником В. П. Беляєвим обґрунтовується процесуальний режим контрольної діяльності (контрольно-процесуальний режим – авт.) [27]. Такий підхід наводить на роздуми про можливість та об'єктивну потребу обґрунтування насамперед процесуального режиму безпосередньої і представницької правотворчої діяльності, процесуального режиму урядування. Також, актуальними питанням, які потребують науково-доктринального осмислення та прикладного застосування, є моніторинг і контроль як конституційно-процесуальні технології.

Конституційна процедура – це передбачений конституційним процесуальним законодавством послідовний і узгоджений порядок процесуальних дій особи. В умовах регламентованого порядку забезпечується (гарантується) реальна можливість кожного з суб'єктів процесу реалізувати свою процесуальну правосуб'єктність. Кожна конституційна процедура характеризується визначеними алгоритмами – структурою (стадійністю і етапністю), умовами, засобами. Процедури та їх складові формалізуються в правореалізаційному процесі, який, власне, виступає однією з найбільш ефективних гарантій реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційно-процесуальна відповідальність є питанням складним і неоднозначним. Методологічною основою цього виду юридичної відповідальності слугують як науково-доктринальні положення про юридичну відповідальність (її матеріальний і процесуальний, позитивний (проспективний) і негативний (ретроспективний) аспекти, зокрема її види – процесуальну відповідальність, конституційно-правову відповідальність, так і концептуальні положення нормативного значення, які є аргументацією і підставою виокремлення такого виду процесуальної відповідальності як конституційно-процесуальна відповідальність. У доктринальному і прикладному сенсах застосування конституційно-процесуальних санкцій особливе методологічне значення має конституційна юрисдикційна практика [28], зокрема Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252

народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) [29]. Аналізуючи мотивувальну і резолютивну частини Рішення, ми можемо робити висновки про факт застосування конституційно-правової санкції. В цьому зв'язку потребує науково-доктринального дослідження особлива природа конституційно-правової відповідальності, її матеріальний і процесуальний зміст в аспекті наведеного факту. Порушення конституційної процедури [30] має наслідком скасування схвалених конституційних змін від 8 грудня 2004 року. Це, за суттю, змістом і формою, є санкцією матеріально-процедурного характеру. Підстава застосування цієї санкції є матеріальною за своїм змістом. Але в комплексі, зазначені категорії визначають процесуальний характер правопорушення (конституційно-процесуального правопорушення) і конституційно-правової відповідальності.

Сфера конституційно-процесуальної відповідальності не обмежується площиною юрисдикційного процесу. Порушення конституційних процедур має місце не тільки в регламентному, а й виборчому, референдумному процесах, правореалізаційному (в суб'єктивному сенсі) процесі. У доктринальному аспекті, питання процесуальної відповідальності в конституційному праві залишається невирішеним. Враховуючи існуючі тенденції розширення спектру юридичного процесу і застосування його технологій можна з впевненістю стверджувати про перспективність розвитку інституту конституційно-процесуальної відповідальності, який охоплює усі сфери конституційно-процесуальних відносин. В літературі, висловлюються позиції щодо обмеження процесуальної відповідальності лише юрисдикційною сферою. Так, наприклад, дослідник процесуальної відповідальності, як окремого і самостійного виду юридичної відповідальності, О. Іваненко зазначає, що процесуальна відповідальність настає на підставі вчинення процесуального правопорушення у вигляді невиконання чи порушення процесуальних обов'язків учасниками кримінального, цивільного, адміністративного або конституційного судочинства [31, с. 34.]. Такий підхід може бути предметом наукової дискусії. Оскільки в практиці існують факти недотримання процедурних вимог наслідком чого є порушення процесуальних принципів і процесуальних прав інших учасників процесу. Ці факти спостерігаються, наприклад, в законодавчому процесі у разі порушення народними депутатами України процедури голосування, що фіксується засобами масової інформації. У такому випадку має місце порушення принципу достовірності й об'єктивності голосування та його результатів. Має місце порушення процедури прийняття рішень Верховної Ради України. І питання виникає в тому, який вид юридичної відповідальності настає і який вид санкцій повинен застосовуватися у випадках порушення конституційно-процесуальних норм. З цього приводу,

слід погодитись з достатньо обґрунтованим висновком російської дослідниці процесуальної відповідальності О. С. Скачкової, яка зазначає, що, як правило, існує комплексна відповідальність за процесуальні правопорушення, де процесуальні за характером заходи є її частиною, інша ж її частина представлена заходами дуалістичної природи [35]. Тобто, особливість конституційно-процесуальної відповідальності полягає в тому, що вона настає в наслідок порушення конституційних процедур, але застосовувані санкції можуть мати змішаний (матеріально-процесуальний) і міжгалузевий характер.

Враховуючи наведені вище положення, під конституційно-процесуальною відповідальністю автор розуміє вид процесуальної відповідальності, передбаченої конституційно-процесуальним законодавством, яка настає за порушення конституційних процедур (порушення процесуальних принципів, процесуальних прав і невиконання процесуальних обов'язків; недотримання процесуальних строків), що заважає безперешкодній реалізації прав і виконанню обов'язків іншими суб'єктами процесу, та полягає в застосуванні санкцій конституційно-процесуального характеру.

Слід відзначити, що в конституційно-правовій площині поняття «процесуальних санкцій» у різних значеннях, наприклад, «процесуальні санкції, вказівка на які є в регламентах» (В. Ф. Мелашенко) [36, с. 22] або процесуальні санкції, обґрунтовані з позиції «широкого» розуміння юридичного процесу і означають «застосування заходів прямого процесуального примусу» (О. С. Скачкова) [37], незалежно від характеру функціонального призначення нормативно-правового акту.

Аналіз конституційно-процесуальної відповідальності як технології КП, насамперед, піднімає на поверхню ряд проблем, які потребують вирішення і науково-доктринального обґрунтування з точки зору перспективності прикладного застосування отриманих знань. Потребує вирішення питання визначення сутності, змісту і форми конституційно-процесуальної відповідальності; її функціонального призначення; суб'єктно-об'єктного складу; аналізу причин і засобів запобігання порушень конституційних процедур; необхідним є встановлення, подальша регламентація і систематизація правових санкцій за порушення конституційних процедур і розробка інших мір запобігання такого роду правопорушень; аналізу статистики порушень конституційно-процесуальних норм. Науково-доктринального обґрунтування потребує проблема процесуального правопорушення в конституційному праві.

Фіксація процесу засобами масової інформації, аудіовізуальними та документальними засобами є важливою гарантією реалізації процесуальних принципів і одним із засобів легітимації конституційного процесу.

Процесуальна документація як технологія характеризується чітким визначенням сутності, змісту, форми, в тому числі, юридичної сили та дії процесуальних документів. Питання процесуальної документації в

конституційному праві залишається мало дослідженим, не зважаючи на особливе соціальне призначення такого виду документації. У першу чергу, процесуальними документами, які потребують наукової обґрунтованості і законодавчої визначеності є, наприклад, виборчий бюлетень, протокол Центральної виборчої комісії, протокол окружної виборчої комісії, протокол дільничної виборчої комісії, Державний реєстр виборців. Не зважаючи на те, що питанням виборчих бюлетенів, протоколів виборчих комісій присвячені в спеціальних законах цілі розділи або окремі статті [38], їх дефінітивне визначення залишилося поза увагою законодавця. На наш погляд, це принижує їх значимість як актів-документів, котрі містять волю Українського народу – громадян України.

Питання Державного реєстру виборців, хоча і врегульовано на законодавчому рівні, але, вважаємо, що дефінітивна норма статті 1 Закону України «Про Державний реєстр виборців» не коректно визначає поняття Реєстру через те, що не відображає первинність сутності та змісту Реєстру щодо його форми. Так, відповідно Закону Державний реєстр виборців – автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система, призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до статті 70 Конституції України [39]. Виходячи зі змісту цієї норми під державної охороною перебуває автоматизована ... система, а не відомості про виборців. Реєстр – це відомості про виборців, а зазначена система – це інформаційна технологія їх обробки та зберігання, тобто, по суті, технічне обслуговування Реєстру.

2. Прикладний рівень застосування технологій КП. Умовно можна поділити на декілька рівнів (в основі поділу – першочергові завдання, які потребують вирішення в аспекті конституційно-правового регулювання):

Установчий базовий (конституційний) рівень встановлює оптимальну модель взаємовідносин «людина – суспільство – держава», визначає керівні принципи та процедури їх реалізації. Цей рівень характеризується найменшим ступенем процесуальної конкретизації, але найвищим ступенем гарантованості прогресивного розвитку відносин. Сучасна конституційна реформа повинна включати та враховувати міжнародно-правові стандарти реалізації змісту та обсягу прав людини, парламентського процесу, виборчого, референдумного процесів та інших процедур безпосередньої демократії, місцевого самоврядування та урядування тощо. Установчий рівень, що передбачає внесення змін до Конституції, є рівнем систематизації, запровадження та гарантування глобальних людських цінностей. Внесення змін до Конституції має ознаки конституційної реформи лише тоді, коли воно стає імпульсом для прогресивного розвитку кожного з конституційних інститутів. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне розробку та прийняття Концепції конституційної реформи, яка визначатиме не тільки напрями

реформування, а закріплюватиме механізми системного реформування конституційних інститутів. Бажаним кроком було б обговорення представниками юридичної науки, інституту громадянського суспільства та органів державної, регіональної і муніципальної влад Стратегії конституційного розвитку України на найближчі роки.

Законодавчий функціонально-процесуальний (кодифікаційний) рівень передбачає систематизацію конституційного процесуального законодавства з оптимальним і доступним рівнем процесуалізації та прийняття Виборчого кодексу України, Муніципального кодексу України, Кодексу конституційного судочинства України, в перспективі Регламентного кодексу України – Кодексу законів про регламенти центральних органів державної влади та вищих посадових осіб держави.

Підзаконний функціонально-реалізаційний рівень – спрямований на демократизацію, оптимізацію відносини «людина – публічна адміністрація» та відповідних процесуальних форм усіх рівнів публічного (в т.ч. державного, регіонального та муніципального) управління. Вирішення цього завдання потребує консолідованого міжгалузевого підходу на науково-доктринальному рівні та на рівні правотворчості й судової практики. Позитивним зрушенням парадигми зазначених відносин є адміністративно-правове забезпечення, про що свідчить діяльність по впровадженню міжнародно-правових стандартів надання публічних послуг населенню, зокрема, «інтеграція до європейського адміністративного простору» [40], запровадження і розвиток «концепцій належного урядування та належного управління» [41], прийняття відповідних нормативно-правових актів, а також їх проекти, зареєстровані у Верховній Раді України [42].

Регіональний функціонально-колабораційний рівень – це фаза узгодження та акумулювання інтересів регіонів, місцевого самоврядування та держави. В цій фазі одним з важливих завдань сьогодні є розробка Стратегій регіонального розвитку з включенням матеріальних процедур їх реалізації та узгодження в частині реалізації з Програмами соціально-економічного розвитку. Тобто, доцільним є системне, узгоджене застосування юридичних технологій стратегічного планування, програмного забезпечення та процедурно-процесуальної регламентації. Актуальним питанням є правове забезпечення процедур міжрегіонального співробітництва, в тому числі, процедур ініціювання, обговорення, прийняття рішень, кадрового забезпечення, управління та моніторингу і контролю.

Муніципальний функціонально-колабораційний (в т. ч. статутний) рівень. На цьому рівні надзвичайно важливим є використання потенціалу статутного регулювання з найвищим рівнем конкретизації, тобто включенням блоку процесуальних норм, насамперед, у статутах територіальних громад, а також удосконалення законодавства в частині муніципальних статутних процедур.

Важливим є і використання інституційного потенціалу. Прийняття Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади 2009 р. [43], Утрехтської декларації про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін 2009 р. [44] визначили пріоритетні і перспективні напрями розвитку місцевої демократії як демократії участі. Відповідно п. 2. ст. 1 Додаткового протоколу, право участі у справах місцевого органу влади означає право вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень та обов'язків місцевого органу влади. Тобто, визначаються, по суті, модернізовані стандарти права місцевого самоврядування, які полягають в забезпеченні і реальних механізмів, а також стимулюванні безпосередньої участі кожного в здійсненні муніципальних функцій.

У цьому зв'язку в Україні незадіяними на належному рівні залишаються органи самоорганізації населення. Не зважаючи на прийняття Закону України «Про органи самоорганізації населення» 2001 року [45], ці інститути не стали реальною підтримкою для громади, але враховуючи міжнародний досвід кращих практик місцевого самоврядування саме на них покладається найбільше навантаження і відводиться особлива роль у підвищенні активності територіальної громади в суспільно-політичному житті, а тим самим – приведенні до міжнародно-правових стандартів місцевого самоврядування в Україні. Вважаємо, що процедурна визначеність та оптимізація – є одним з факторів дієвості громадських за своєю суттю, змістом і формою суб'єктів системи місцевого самоврядування.

Висновки. Пропоноване авторське розуміння та визначення поняття «конституційний процес» розкриває нові перспективи та прогнози розвитку теорії і практики КП, в тому числі, конституційного процесуального права. Правова оцінка та визначення пріоритетів законодавчої діяльності через призму застосування конституційних процесуальних технологій, регламентації конституційних процедур, має методологічне та прикладне значення при застосуванні системного підходу реалізації конституційної реформи.

Використані джерела:

1. Медведчук В.В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування / В.В. Медведчук. – К. : Україна, 1996. – 148 с.
2. Мироненко О.М. Історія Конституції України / О.М. Мироненко. – К. : Ін Юре, 1997. – 60 с
3. Наливайко Л.Р. Конституційне право України : навч.-метод. посіб. для студ. II курсу юрид. факульт. / Л.Р. Наливайко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2004. – 120 с.
4. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 / М. В. Томенко. – К., 2010. – 32 с.
5. Юзьков Л. Конституційний процес в Україні: Основні віхи і процедура завершення / Л. Юзьков // Закон і бізнес. – 1985. – 8 березня.

6. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс : учеб. пособ. / Н.В. Витрук. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 527 с.
7. Назарова И.С. Конституционное судопроизводство: На материалах деятельности Конституционного Суда Российской Федерации : Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 - Конституционное право ; Государственное управление ; Административное право ; Муниципальное право / И. С. Назарова. – М., 2000. – 24 с.
8. Овсепян Ж.И. Конституционное судебно-процессуальное право: у истоков отрасли права, науки и учебной дисциплины / Ж.И. Овсепян // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 196-212.
9. Саликов М.С. Конституционный судебный процесс в системе российского права / М.С. Саликов // Журнал российского права. – 2003. – № 11. – С. 125-130.
10. Бородин В.В. Конституционный процесс: сравнительно-правовой анализ: На материалах Российской Федерации и зарубежных государств : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 – Конституционное право; Государственное управление; Административное право; Муниципальное право / В. В. Бородин. – СПб., 2000. – 48 с.
11. Куненко І.С. Конституційний процес в Україні: актуальні питання правового забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / І.С. Куненко. – К., 2011. – 21 с.
12. Ющик О.І Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія / О.І. Ющик. –К.: Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.
13. Барський В.Р. Конституційно-процесуальна форма / В.Р. Барський // Юридический вестник. – 2000. – № 2. – С. 129-134.
14. Законотворчість [Текст] : конституційні засади законотворчої діяльності. Вип. 2 / Ін-т законодавства Верховної Ради України, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСС), Укр. школа законотворчості Ін-ту законодавства Верховної Ради України / редкол. О.В. Зайчук (голова) [та ін.] – Київ : [б. и.], 2005. – 162 с.
15. Див., напр.: Бисага Ю.М. Конституційно-процесуальне право / Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чечерський В.І. : [навч. посіб.]. – Ужгород : Ліра, 2008. – 308 с.; Лисенков С.Л. Основи конституційного процесуального права : навч. посіб. / С.Л. Лисенков. – К. : «Юрисконсульт». – 270 с., Совгиря О.В. Конституційно-процесуальне право: навч. посіб. / О. В. Совгиря. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.
16. Погорілко В.Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2-т. – Т. 1 / [В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко ; за ред. В.Ф. Погорілка]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 544 с.
17. Жакаева Л.С. Конституционный процесс в Республике Казахстан: теоретико-правовые вопросы : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 - Конституционное право; Муниципальное право / Л.С. Жакаева. – Москва, 2008. – 53 с.
18. Савченко С.А. Понятие конституционного процесса в системе процессуального права России / С.А. Савченко // Личность. Ученый. Учитель: памяти профессора Виктора Степановича Основина / под ред. Т.Д. Зражевской. – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2008. – С. 342-356.
19. Див., напр.: Барський В.Р. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.Р. Барський. – Одеса, 2006. – 221 с.; Гиниятуллина. Л. Н. Учредительный юридический процесс в представительном органе муниципального образования: По материалам Республики Татарстан : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец.

- 12.00.02 - Конституционное право; Муниципальное право / Л. Н. Гиниятуллина. – Казань, 2007. – 25 с.; Кленкина О. В. Парламентские процедуры в Российской Федерации : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 - Конституционное право; Муниципальное право / О. В. Кленкина. – Саратов, 2004. – 24 с.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Буссел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
21. Бахвалов С. В. Законодательная технология (некоторые проблемы теории и методологии) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / С. В. Бахвалов. – Нижний Новгород, 2006. – 28 с.
22. Там само.
23. Напр.: Ковальський В.С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.; Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик, Л. М. Горбунова, М. О. Теплюк, Л. В. Гульченко, В. І. Риндюк ; за заг. ред. О. І. Ющика – К. : Парламентське вид-во, 2007 – 208 с.; Копиленко О. Л., Богачова О. В. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення: кол. моногр. у 2-х ч. / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Реферат, 2010. – 696 с.; Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : Навч. посіб. / За заг. ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.; Теплюк М. О., Ющик О. І. Введення в дію законів України: питання теорії і практики. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 200 с.; Тополянська Т. О. Конституційно-процесуальні основи реалізації права законодавчої ініціативи / Т. О. Тополянська : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2009. – 22 с.
24. Див.: Управління проектами // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
25. Детальн. про це див.: Ляхова А. И. Принципы процессуального права / А. И. Ляхова : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – Белгород, 2011. – 22 с.
26. Беляев В. П. Контрольная форма юридической деятельности (общетеоретический аспект) / Под ред. докт. юрид. наук, проф. А. В. Малько. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 208 с.
27. Там само. – С. 147-160.
28. Див., напр.: Рішення Конституційного Суду України від 3 грудня 1998 року № 17-рп/1998 у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» (справа про утворення фракцій у Верховній Раді України) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>; Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп/98 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>; Рішення Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 року №16-рп/2008 у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої,

- дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>; Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2009 року № 17-рп/2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо повноважень Конституційного Суду України, особливостей провадження у справах за конституційними зверненнями та недопущення зловживань правом на конституційне подання», частин першої, другої статті 6, частин третьої, четвертої статті 44, пункту 3 частини першої, частини другої статті 45, частини другої статті 71, частини третьої статті 73 Закону України «Про Конституційний Суд України», частини шостої статті 52 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» (справа про конституційно встановлену процедуру набрання чинності законом) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>; Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 р. № 20-рп/2010 (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>
29. Див.: Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 р. № 20-рп/2010 (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) // Офіційний сайт Конституційного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v020p710-10>
30. У 2005 році Парламентська Асамблея висловила занепокоєння про те, «що нові конституційні зміни були схвалені без попереднього розгляду Конституційним Судом так, як це передбачено статтею 159 української Конституції та як це витлумачено в рішенні Конституційного Суду України від 1998 року (v008p710-98)». Тому Парламентська Асамблея наполегливо закликає органи влади України якнайшвидше виправити ці питання, щоб забезпечити легітимність конституційних змін та їх відповідність європейським стандартам». Див. : Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» 5 жовтня 2005 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611
31. Іваненко О. Процесуальна відповідальність як окремий і самостійний вид юридичної відповідальності / О. Іваненко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 33-35.
32. Скачкова О. С. Процессуальная ответственность как категория теории юридического процесса / О. С. Скачкова // Проблемы теории юридической практики в России. Материалы 3-й международной научно-практической конференции молодых ученых, специалистов и студентов, 2-3 марта 2006 г. – Самара: Изд-во Самар. гос. экон. ун-та, 2006. – С. 146-149.
33. Мелашенко В. Ф. Загальна теорія конституційного права / В. Ф. Мелашенко // Конституційне право України : підруч. / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 6-121.
34. Скачкова О. С. Процессуальная ответственность: понятие и содержание : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01. – теория и история права и государства / О. С. Скачкова. – Тамбов, 2007. – 21 с.
35. Див., напр.: Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25.03.2004 р. Остання редакція від 07.05.2011 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=10&nreg=1665-15>; Про вибори народних депутатів України :

- Проект Закону України, прийнятий 17.11.2011 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41814
36. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 р. Остання редакція від 06.10.2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=698-16>
37. Основна мета інтеграції України до Європейського адміністративного простору полягає в адаптації та гармонізації національного законодавства про публічне управління до міжнародно-правових стандартів, зокрема оптимізації, доступності, професіоналізації надання публічних послуг населенню. Про це див. детальн.: Пухтецька А. А. Поняття Європейського адміністративного простору: необхідність запровадження у вітчизняній адміністративно-правовій науці / А. А.Пухтецька // Юридична Україна. – 2006. – № 2. – С. 38-44; Украинская государственная служба намерена уже в ближайшее время интегрироваться в европейское административное пространство [Електронний ресурс] // Правительственный портал. Единый-веб портал органов исполнительной власти Украины. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=56636594&cat_id=33695
38. Див., напр.: Авер'янов В. Б., Дерещ В. А., Пухтецька А. А. Концептуальні засади реформування органів виконавчої влади України з урахуванням європейських принципів і стандартів належного урядування «good governance» / В. Б. Авер'янов, В. А. Дерещ, А. А. Пухтецька // Форум права. – 2006. – С. 4-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-2/06avbsnu.pdf>
39. Напр.: Проект Закону про адміністративні послуги № 6199 від 16.03.2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=37296; Проект Адміністративно-процедурного кодексу України № 2789 від 18.07.2008 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=33073
40. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади : Міжнародний документ від 16.11.2009 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_946
41. Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування в неспокійний час: проблеми змін [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_946
42. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11. 07. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – ст. 254.

*Рецензенти: д.ю.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки України
Баймуратов М.О.,
д.ю.н., старший науковий співробітник, доцент Батанов О.В.*